

nost, amely érzésekkel még ma is küszködve szembesül.¹⁸

Egyetérték azzal a nézettel, hogy fontos a „Kádár-rendszer kulturális logikájának rekonstrukciója,”¹⁹ elfeledett, illetve a kánonba beemelt művészeinek újraértékelése, rekanonizációja, ugyanakkor úgy gondolom, hogy ezt a feladatot a kiállításnak nem sikerült kellően teljesítenie, amennyiben beleesett az „egyetlen művész kiemelésének” csapdájába. Számomra úgy tűnt, hogy *A 20. századi magyar származású művészek külföldön* címet viselő terem műtárgyai csak az üresen maradt kiállítótér töltelékanyagaként

funkcionáltak. A léptékváltás, a modellalkotás így nem sikerült. Abban az esetben, ha Mélyi valóban a Kádár-rendszer művészi szcénáját akarta volna bemutatni, akkor egyrészt a kiállításnak mondjuk „A Kádár-rendszer művészete: Amerigo Tot” címet kellett volna adni, másrészt sokkal nagyobb teret adni az olyan, általa sajnálattal elfelejtett művészeknek, mint Kemény Zoltán. Mindenesetre csak az emlékezet felülbírált rekonstruálása adhat segítséget ahhoz, hogy kiderüljön a tárlat explicit módon fel nem tett kérdése: hol van Amerigo Tot helye: az elfelejtett vagy a kanonizált művészek között?

■ JEGYZETEK

1. Rózsa Gyula: Büntetőtárlat. <http://nol.hu/kult/20091021-buntetotarlat> (2010.01.02.)
2. Aknai Katalin: Tot hült helye: szembesítés. http://hvg.hu/kultura/20091113_Amerigo_tot_ludwig_muzeum.aspx (2010. 01. 02.)
3. P. Szabó Ernő: Szégyenpad ünnepi asztal helyett. <http://www.mno.hu/portal/671880> (2010.01.02.)
4. Kovács Péter: A világhír peremén. <http://www.vigilia.hu/2002/7/kovacs.html> (2010.01.02.)
5. Mélyi József: Amerigo Tot – Párhuzamos konstrukciók: In: Amerigo Tot – párhuzamos konstrukciók. Szerk. Kürti Emese – Mélyi József. Ludwig Múzeum, Bp., 2009. 7. (Kiemelés tőlem.)
6. Ahogyan fogalmaz: „Tot stílusa, formavilága és általában szobrászati problémarendszere a kortárs művészet szempontjából közömbös.” Uo. 10
7. Tárlatvezetés Mélyi Józseffel és Nemes Péterrel 2009. december 29-én.
8. Amerigo Tot emlékévk 2009 honlapja <http://www.amerigotot.blogspot.com/> (2010.01.02.)
9. Tóth Károly: Amerigo Tot recepciója Olaszországban. In: Amerigo Tot – párhuzamos konstrukciók... 40.
10. Mélyi József: i. m. 15.
11. Péterfy Gergely: Amerigo Tot – ma. <http://litera.hu/hirek/amerigo-tot-ma> (2010.01.02.)
12. Pierre Nora: Emlékezet és történelem között. Szerk. K. Horváth Zsolt. Napvilág Kiadó, Bp., 2009. 13–27.
13. Bencsik Barnabás: Amerigo Tot. In: Amerigo Tot – párhuzamos konstrukciók... 5.
14. Pierre Nora: i. m. 13.
15. Uo. 13-27.
16. Mélyi József: i. m. 4.
17. Pierre Nora: i. m., 22.
18. Vö. Péterfy Gergely: i. m.
19. György Péter: A Kádár-korszak művészete. Amerigo Tot – párhuzamos konstrukciók. <http://www.es.hu/?view=doc;24774> (2010.01.01.) A tárlatról további kritikák: Szabályár Eszter: A keresztapa kegyeltje. Amerigo Tot kiállítása. http://nol.hu/kult/kiallitas/20091009-a_keresztapa_kegyeltje (2010. 01. 02.), illetve Rockenbauer Zoltán: Pátosz és gúny nélkül. <http://hetivalasz.hu/kultura/patosz-es-guny-nelkul-24953/#> (2010. 01. 02.)

„AKI MEGHAJOL, AZT SOHASEM ÜTIK ARCUL”

■ **1.0.** Felmérések szerint a kommunikációnak csak 35 százaléka valósul meg nyelvi eszközökkel: a maradék 65 százalékát gesztusok, mozdulatok biztosítják. A kultúrák többségében 100–200 gesztust használnak.¹ A tagléjtés „a beszédet vagy

szóbeli előadást kísérő test-, különösen kézmozdulatok. [...] Az arcjáték, a kéz- és testmozdulatok harmóniája adja a gesztust, melyek a szavaló és színelőadás kiegészítői s azok emelésére, kifejezőbbé tételére s élénkítésére szolgálnak.”² A geszt-

tus fogalmának határait nem könnyű kijelölnünk.³ Azt tekintjük gesztusnak, ami a kommunikáció során a beszélő mondanivalóját teszi érthetőbbé; nem tartoznak ide a helyváltoztatások, az, ha beszélgetőtársunk önkéntelenül megérinti a kezét, vagy elpityeredik.⁴ „Fontos jellemző jegye egy gesztusnak az is, hogy mozgás-e vagy testhelyzet, illetve valódi mozgás vagy arcmozgás-e, mert a kulturális-társadalmi gesztusok többnyire mozgások, de vannak köztük testhelyzetek is (pl. a térdhajítás vagy a meghajlás köszönési formája).”⁵ „A testmozgások szorosan együttműködnek a verbális kóddal, és vele együtt koherens egységet alkotnak: megismételhetik, kiemelhetik, precízebbé tehetik az egyes szavakat, kifejezéseket, gazdagíthatják az információs síkot, megerősíthetik vagy gyengíthetik a szóhatást, módosíthatják a szavak jelentését, illetve ellent is mondhatnak azoknak.”⁶

1.0.1. A meghajlások fajtái. Napjainkban az évezredek tradíciók világszerte gyökeres változásokon mennek át, s ennek a gesztusnyelvben is vannak nyomai. A koreai tisztelet⁷ nyelvről magyarul már számos cikk látott napvilágot, ezért most a meghajlást⁸ vesszük szemügyre: a magyar és a koreai meghajlási szokásokat vetjük össze egymással (néha japán és kínai, továbbá tágabb összefüggésben európai megfelelőikkal), s azt is megvizsgáljuk, milyen egyéb mozdulatokkal, viselkedési normákkal járhat együtt.

A *dzsol* jelentése *meghajlás, pukedli, tiszteletadás*,⁹ azonban szélesebb használati köre magában foglalja a tiszteleti formákat,¹⁰ a mindennapi etikettet, az ültetési rendet – egyszóval embertársainkhoz fűződő összes kapcsolatunkat.¹¹ A Távol-Keleten a meghajlás a mindennapi kapcsolatteremtés eszközének számít (amelyet mindig illik viszonozni), míg Európában főként rituális gesztus.

1.0.2. A meghajlásokat pragmatikai szempontból három fő csoportba sorolhatjuk:

(a) rituális meghajlás: magas rangú személyek fogadásán;

(b) vallásos meghajlás: szent helyeken és templomokban istentisztelet alkalmából;

(c) egyszerű meghajlás: a mindennapi kommunikáció szerves része.

Az egyszerű meghajlás kevésbé előírásos, mint a rituális vagy a vallásos, ezért elmaradása, illetve szabálytalan megnyilvánulása nem büntetendő cselekmény.

1.1. Konfucianus hagyomány. Korea (és részben Japán) kultúrája a kínai konfucianizmusból táplálkozik. Kong mester¹² hatalmas társadalmi megrázkódtatások korában élt (i. e. 551–479), s ezért szigorú rendet szándékozott meghonosítani hazájában, kiemelve tanításában az egyén kötelességét és a belső harmónia megteremtésének szükségességét. A konfucianizmus jóval több, mint vallás: etikai rendszer, társadalomfilozófia, amely – bár nem ismeri az isten fogalmát, s nem törekszik magasabb létformára – céljaul az emberi élet, az emberi viszonyok tökéletesítését tűzi ki. Tanítása szerint az emberek viselkedését uralkodó-alattvaló, atya–fiú, báty–öcs, férj–feleség, továbbá barát–barát közötti viszony irányítja.

Minden kapcsolatot, helyzetet a szereplők társadalmi rangja tesz egyértelművé. Az illő udvariassági formula alkalmazásához ismernünk kell felebarátunknak a ranglétrán elfoglalt helyét.¹³ „Udvarias az üzletember a partnerével, az eladó a vevővel, a taxisofer az utasával, a háziasszony a szomszédjával, az alkalmazott a kollégájával [...]. Ugyanaz a japán úr, aki mély meghajlásokkal, nagy udvariasságok között búcsúzik el a barátjától a sarkon, felszállva a metróra hatalmasat rúg az előtte állóba, durván félrelöki az utastársait, és mindenkit letiporva lezúttyan az üres helyre.”¹⁴

A hagyományos koreai család¹⁵ két alapelv vezérli: az idősek–fiatalok közti alá- és fölérendeltségi viszony, illetve a férfiak–nők közötti munkamegosztás.¹⁶ Az apa–fiú kapcsolat kiterjesztésével különös hangsúlyt kapott a *szade*, az *erősebb szolgálata* jelentésű fogalom, amely a történelemben a vazallus Koreának Kína iránti alárendeltségét jelentette. A 20. században, s főleg a második világháború utáni évtizedekben erős nyugati hatás érte Dél-Koreát, mindamelllett a konfucianizmus ma is a koreai társadalom egyik talpköve.

2.0. Meghajlás. Isteneket, uralkodókat ősidőktől fogva világszerte meghajlással szokás üdvözölni. Isten imádsását a Bibliában többnyire a hōra – *mélyen meghajol* – ige jelöli, melynek görög megfelelője *proskyneō*¹⁷ – (*a földet megcsókolva*) *hasra borulva imád*. Az Ószövetségnek nincs külön szava az imádságra: leborulással, térdhajtással érzékelteti. A meghajlás föltétlen engedelmességre vall, elmulasztása pedig lázadásra. Kalliszthenész (i. e. 370 k.–327 k.), Nagy Sándor görög történetírója az alázatos leborulással járó köszöntést szabad emberhez méltatlannak találva megtagadta, ezért kegyvesztetté vált, s börtönben ért szomorú véget élete.

2.0.1. A meghajlás metaforikus gesztus is lehet. Ide tartozik a *meghajol, meghajtja magát, fejet hajt vki előtt* és a *beadja a derekát (vkinek)* 'behódol, megadja magát (vkinek)' szókapcsolat, továbbá a *derékbeadás, főhajtás – behódolás, meghátrálás – főnév* is.¹⁸

2.1. Meghajlással üdvözlik egymást a koreaiak is. Régi sírok festményei őrzik a több ezer éves szokást. Ha valaki elmulasztja megadni embertársának a kijáró tiszteletet (nem hajol meg), netalán rosszul (alkalomhoz nem illően) hajol meg, udvariatlannak vagy bárdolatlannak tűnik. A *könnyed, 15 fokos meghajlaskor* az ember felsőtestével előrefordul, kezét fesztelenül maga mellett tartva; biccenteni tiszteletlenség. A legszelesebb körben használatos. Japánban a két kéz férfiaknál oldalt a combhoz simul, nőknél a két kézfej a combon elől nyugszik. A meghajlás csak addig tart, amíg elmondjuk a szokásos (de nem kötelező) udvariassági formát: *yoroshiku onegai shimasu – örvendek a szerencsének. A közepes* (Koreában 30–35, Japánban kb. 45 fokos)¹⁹ *meghajlaskor* a két kéz összefogva a test előtt nyugszik, idősek jelenlétében vagy szertartásokon alkalmazzák. Bocsánatkéréskor és részvétnyilvánításakor is elterjedt. A tévébemondók ülve is meghajlással köszöntik a nézőket. A karácsonyi vásár alatt a szülői Kyobo könyvesbolt alkalmazottai a lépcsősor két oldalán felsorakozva hajolnak meg a zárás előtt pár perccel

távozó vásárlók előtt. Koreában a *mély meghajlás*²⁰ napjainkra visszaszorult: újkor, az ősökre emlékezéskor,²¹ esküvőkön vagy a 60. születésnapon használatos. A férfi háromszöget bezáró tenyerét a földre helyezi, s először bal, majd jobb térdével megérinti. Előrehajolva homlokával illeti kézfejét, és egy mély lélegzetvételnél időre ebben a helyzetben marad. Kezét kiegyenesítve fölemeli a fejét, jobb és bal térdét, s feláll. A nő nem térdel, hanem keresztbe tett lábbal ül, földre szegezett tekintettel, s tenyerével kifelé fordított térdei között érinti a földet. Amikor csípeje hozzáér a földhöz, felsőtestét előrehajítja. Az eredeti pózba visszatérve leszegi a fejét. A menyasszony négyszer hajol így meg az apósa-anyósa előtt, a vőlegény csak kétszer.²² Minél lassúbb a leborulás, annál értékesebb esztétikailag. „A meghajlás első két típusa vagy kíséri, vagy kiváltja a verbális köszönést.”²³

Korábban modortalanságnak tartották, ha valaki kézfogással üdvözölte előjáróját vagy az idősebbet, de a nemzetközi együttműködés és a turizmus hatására rohamosan terjed az európai kézrázás²⁴ is. Ez régen Magyarországon jórészt csak egyenrangú férfiak közt fordult elő. Némely vidéken a legények a lányokat kézfogással üdvözölték (fordítva sohasem).²⁵

Japánban gyakran „egy-egy vállalat vagy bank teljes vezetősége mélyen meghajolva bocsánatot kér a nemzettől (üzleti hanyagságért, sikkasztásért stb.), vagy pl. a miniszterelnök és a pénzügyminiszter így köszöni meg az országgyűlésnek, hogy megszavazta a költségvetést”.²⁶ Nem a meghajlás gyakorisága, hanem a mélysége a mérvadó. A Második Világháború végéig az iskolákban a diákoknak 90 fokba kellett meghajolniuk a császár arcképe előtt az oktatásügyi minisztérium rendeletén csüggyve. Az efféle tiszteletnyilvánítás az ifjúság körében egyre ritkább.

Magyarországon a meghajlás a fentiekhez képest szórványos. Előadóművészek ezzel köszöntik a nézőket, hálálják meg a tapsot, s kitüntetés átnyújtását az ünnepektől ugyancsak így nyugtázza. A gesztusnak ezt a jelentését az ázsiaiak is

ismerik. Meghajol ezenkívül a szálloda-portás, a pincér²⁷ és a taxisofer. Nyomatékosító szerepet tölthet be meghajláskor a kéz szívére tétele.

2.1.1. Koreában az ősökre emlékezés-kor kétszer hajolnak meg. A tisztelet magasabb fokát a Közel-Keleten is, Európában is a gesztus ismétlésével fejezzük ki. A 16. századi Kínában az ötödik feleség bemutatkozáskor négyszeres meghajlással üdvözölte az elsőt. Gárdonyi regényében Dobó mellőzi a török etikettet, nincs ínyére, hogy az ellenség saját szokása szerint viselkedik az ostromlott várban: „A török *háromszor hajolt meg*, míg az asztal elé ért. Ott meghajoltan maradt. Keze a mellén keresztben. – Mi a neved? – kérdezte Dobó. – Juszuf. – Juszuf, vagyis magyarul József. Állj egyenesen! – A török fölegyenesedett” (Gárdonyi Géza: *Egri csillagok*).²⁸

A meghajlást egyéb eszközökkel is nyomatékosíthatjuk. Szigeti József hegedűművész 1931-ben így ír Japánban szerzett benyomásairól Mohácsi Jenőnek: „Egyáltalán a forma a mindennapi életben is: az udvariasság, a *háromszor földig meghajlás* a bemutatkozásoknál (mialatt a levegőt be kell szívni hangosan, hogy mutassa, »hogy boldog ugyanazt a levegőt beszívni, amit ő kilélegzik«).”²⁹

2.1.2. Egy amerikai regényben Hoszokava úr 53. születésnapját ünnepli, de az estély túsdrámába torkollik. Messner, a Vöröskereszt alkalmazottja megpróbál közvetíteni a terroristák és a kormány között. Az ünnepelt és japán tolmácsa gyökeresen eltérően viselkedik: „Gen könnyedén meghajolt. Messner előtt derékig kellett volna hajolnia, hogy éreztesse vele tiszteletét, amiért erre a helyre jött, amiért életét kockáztatja értük, de tudta, hogy az ügysem értené meg. Ekkor Hoszokava úr odalépett, [...] megrázta Messner kezét, és mélyen meghajolt, arccal a föld felé.” (Ann Patchett: *Bel Canto*)

Nemegyszer a tiszteletnyilvánítás bőlintássá egyszerűsödik; ilyenkor a szóbeli köszöntést kíséri vagy helyettesíti (rendszerint meg is előzi). Egy múlt századi magyar illemkódex óva int a túlzásoktól: „A meghajlás nem hétrét gör-

nyedés! De nem is fejbiccentés merev gerinccel. Derékból hajolj meg, de könnyedén, és idősebb urak és hölgyek előtt hajtsd meg kissé fejedet is. [...] Ügyelj rá, hogy mozdulataid ne olyanok legyenek, mintha dróton rángatnának. A bokádat pedig ne csapd össze, ha nem vagy katona.”³⁰

2.2. Koreában üdvözlés előtt illendő levenni fejünkről a kalapot³¹ és megállni. Menet közben meghajolni udvariatlanság. Ha ülünk, akkor előtte fölállunk, hogy megadjuk embertársunknak a kellő tiszteletet.³² Magyarországon a meghajlás, illetve meggörnyedt testtartás, továbbá kalap- vagy süveglevétel csak feljebbvaló köszöntése esetén volt szokás, akkor sem kölcsönös.³³ A 15. században még szórványos süvegleemelések a 17. század óta vált általánossá.³⁴ A kalapemelés „hallótávolságon kívül – a köszönést, üdvözlést pótló, egyébként a köszönést kísérő udvarias gesztus férfi részéről. Elhagyása – természetesen csak akkor, ha kalap van fejünkön – udvariatlanság. Helyettesíthető – ha hajdonfótt vagyunk – bőlintással, intéssel, megegyéssel.”³⁵

A meghajlást megelőzi a kalapleemelések. Magyarországon mindkettőt gyakran kísérte az *alázatos szolgája, alászolgája, legalázatosabb szolgája* köszöntés.

Japán az európai szokások átvételében jócskán elébe vágott Koreának: „*Levette tányérsapkáját*, és félénken megszólított. [...] *Megemeltem a kalapomat*, és továbbmentem.”³⁶

2.2.1. Ha a paraszt nem emelt kalapot a rangosabb előtt, az dacnak, lázadásnak számított. Nemeseknél hasonló szerepet játszott a meghajlás elmulasztása:

„– Térdre előttem! – kiálta rájuk Zsigmond, előttük meg nem szokott büszkeséggel.

A harmincegy nemes felemelte fejét és *nem hajolt meg*. Zsigmond kivitette őket a Szent György térre és lenyakaztatá.” (Jókai Mór: *A magyar nemzet története regényes rajzokban*)

Clavell regényében a térdhajtást megtagadó parasztnak a szamuráj azonnal fejét veszi.³⁷

2.2.2. A kölcsönösség hiánya a magyar kultúrában haragot, neheztelést is jelenthet: „Valeria szótlán *meghajlással* köszöntötte. [Galerius] nyers *fejbólintással* viszonzta az üdvözlést, aztán fölemelte jobbját, és dörgő hangon szólalt meg.” (Móra Ferenc: *Aranykoporsó*)

2.3. Európában üdvözléskor két egyenrangú fél köszönti egymást. Koreában és Japánban először mindig az ifjabb vagy alacsonyabb beosztású személy üdvözlí az idősebbet. Ha vitatható, hogy kit illet az elsőbbség, akkor egyszerre hajolnak meg. Manapság az enyhe keleti meghajlást összekapcsolják a gyöngye nyugati kézfogással. Magyarországon nem kötelező a meghajlást hasonlóképp viszonzni: „Főállt és *meghajolt*. A főorvos *a kezét nyújtotta*.” (Németh László: *Emberi színjáték*)

A kétfajta viselkedésforma összeütkezéséről így ír egy amerikai szerző: „Ha első ízben találkozom egy koreaival, soha nem tudom, hogy először meghajoljak-e, s utána nyújtsak neki kezet, vagy fordítva.”³⁸ A kultúrák találkozására egy másik példa a már idézett regényből: „– Hoszokava úr – szólt Roxane, és *kezét nyújtotta* a férfinak. – Miss Coss – mondta amaz, és *meghajolt*.” (Ann Patchett: *Bel Canto*)

2.3.1. Meghajolni találkozáskor és búcsúzáskor is lehet. Régen a koreaiak csupán meghajlással köszöntek el egymástól, „ma integetnek is, de nem európai módon: nyitott ujjakkal lengetik kézfejükét jobbról balra és viszont.”³⁹ Idősektől így búcsút venni udvariatlanság. Lányok sem egymással, sem férfakkal nem fognak kezet.

Elváláskor az oroszok nem üdvözlétüket, hanem meghajlásukat küldik másoknak (*передать поклон кому-л.*), s náluk a 'meghajol' jelentésű *кляняться* igének kialakult *1. üdvözlő, 2. üdvözlét átad* jelentése is.⁴⁰ Az orosz – *есть имею кланяться* – örvendek a szerencsének [tkp. *megtiszteltetés, hogy meghajolhatok*] – mondható találkozáskor, búcsúzáskor egyaránt. Kínában főhajtást levélben is lehet küldeni: „Csen Hung, a családfő, *meghajta fejét* és tiszteletteljes üdvözlét küldi unokaöccsének, a nemes Hszimen Csingnek.”⁴¹ A koreai Porim-tem-

plom 858-ban készült Buddhájának bal karján olvasható: „Kim [Szu-csong] *meghajol* és megfogadja, hogy nem sajnál semminemű erőfeszítést [mármint a szobor elkészítésében].”

2.4. *Bemutakozás.* Bemutakozáskor először a férfinak illik meghajolnia. Ezzel „nálunk általában együtt jár a *kézfogás*. Bizonyos helyzetekben pótolhatja a könnyed *meghajlás* vagy *főbólintás*. Vigyázzunk: a meghajlás nem hajlongás, hajbókolás!”⁴²

2.5. *Kézcsók.* Európában a meghajlás kapcsolódhat kézfogással és kézcsókkal is,⁴³ Koreában és Japánban viszont nem. Ott a nyilvánosság előtti érzelmi megnyilvánulás⁴⁴ – a csók⁴⁵ vagy az ölelés bármely formája – tabu. Jellemző, hogy a koreaiak a 20. század elején vették át az angol *kiss* szót, ugyanis korábban a csók a tiszteletadás kísérelésekként annyira ismeretlenek számított kultúrájukban, hogy még neve sem volt.⁴⁶

Régen Magyarországon a kézcsók nőknek, férfiaknak egyaránt kijárt. Mikszáth felesége, „Livia asszony megkövetelte az alázatos köszönést, a *kézcsókot* az utcán.”⁴⁷ Amikor Jókai 1880-as látogatása alkalmával Zichy Mihállyal Zalán sétált, a helybéli fiatalok sorra kezet csókoltak a festőművésznek.⁴⁸ Tempora mutantur nos et mutamur in illis: az 1880-as években kézcsókot Magyarországon csak zárt helyiségekben, nem pedig az utcán adtak a hölgyeknek.⁴⁹

2.5.1. A kézcsók gyakran az alázat, a behódolás jele, s megtagadása az önállóság hangsúlyozásával egyenlő: „Mind a hárman meghajoltak. Azután, hogy a szultán eléjük lépett, és a kezét nyújtotta, a barát is lépett egyet, és *megcsókolta* a szultán kezét. Az öreg Petrovich is *kezet csókolt*. Török Bálint *kézcsók* helyett ismét *meghajolt*, és elhalványodott arccal, de azért büszkén nézett a szultánra.” (Gárdonyi Géza: *Egri csillagok*) Az etikett szerint a követek többnyire a szultánnak csak ruhaszegélyét csókolták meg.⁵⁰ Európai uralkodóknak hasonló tisztelet dukált.

2.5.2. Az ó- és középkorban a lábcsók is előfordult. A perzsák leborultak, megcsókolták a földet, az istenség lábát és ke-

zét. Bizánci eredetű szokás szerint a császárok és fejedelmek a pápának *látat csókoltak*.

2.6. Katonák a meghajlást szalutálásal kapcsolhatják össze. Ez Japánban sem szokatlan. A koreai egyetemek bejáratánál az örök nemcsak annak szalutálnak, aki rájuk köszön, hanem az egyetemi oktatókat és hallgatókat szállító busznak is, amikor az ki- vagy begördül a kapun. Japánban hasonlóképp. Kísérheti a meghajlást a katonás bokaösszeütés is.

2.7. Magasabb rangú személytől mély meghajlás után hátrafelé szokás távozni, s ebben nincs különbség Európa és Ázsia között. Koreában a királyfi a királylány előtt búcsúzás után ugyancsak hátrált. Napjainkban a hagyományos etikett szerint az alacsonyabb rangú személy (beosztott, egyetemi hallgató) hátrálva hagyja el a magasabb beosztású (főnök, professzor) szobáját. Hasonló a szokás a japán császári udvarban is.⁵¹ Az angol, francia vagy spanyol uralkodónak kétszeres-háromszoros meghajlás dukált: az első a terembe lépéskor, a második félúton, a harmadik pedig közvetlenül Őfelsége színe előtt (búcsúzáskor fordított sorrendben).⁵²

2.7.1. Búcsújáró helyeken hátrálva távoznak a hívők a tisztelt képtől vagy szobortól. Kalocsai zarándokok gyakran fölkeresik az andocsi Mária-szobrot, mely valaha az ő falujukban volt. A templomhoz érve a szenteltvíztartótól a szoborig *térden csúsza* teszik meg az utat, kifelé menet *hátrálva távoznak*.

2.8. Magyar táncmulatságon, bálban a fiú meghajlással kéri fel partnerét a táncra. Európai vagy amerikai táncok esetében Koreában és Japánban is hasonló a szokás. Az ázsiai népi táncok előadói nem ismerik ezt a fajta meghajlást.

Bármennyire rövid is e vázlat, kitetszik belőle, hogy a meghajlás, noha univerzálénak tűnik, apró jelentésárnyalatait tekintve számos eltérést tartalmaz. Reméljük, hogy a nem verbális kommunikáció oktatása elnyeri az őt megillető helyet a nyelvtanításban is.

Példatár

2.0. meghajlás + földre borulás

„Betsabé meghajolt, és leborult a király előtt, a király pedig ezt kérdezte: Mit kívánsz?” (1Kir 1,16).

2.0.1. metaforikus meghajlás

„Meghajolt a jó tanács előtt, s sietett a konyhamestert felkeresni.” (Jókai Mór: *Akik kétszer halnak meg*)

2.1. publikum előtti meghajlás

„A második dal után a lányok félretették hangszerüket, szélben hajladozó virágszálakként az asztalhoz léptek, és szertartásosan meghajoltak.” (*Szép asszonyok egy gazdag házban*)

meghajlás + kéz szívre tétele

„A szőkeszakállú szertartásosan meghajolt, szívére szorította kezét.” (Déry Tibor: *Alkonyodik, a bárányok elvéreznek*)

2.1.1. többszöri meghajlás

„A szokás úgy kívánta, hogy akit dicsértek, felálljon a helyéről, odamenjen a tanári asztalhoz, meghajoljon először a testület, aztán az osztályok felé, ezt csak mikor idejött, találta nevelésnek, később megszokta, s a két meghajlást nem komikusnak érezelte, inkább irigylendőnek.” (Szabó Magda: *Abigél*)

2.1.2. meghajlás + bólintás

„Arcán eloszlott a pír, nyájasan, kissé fájdalmasan mosolygott, s a meghajlást helyettesítve kölcsönösen meghajtottuk a fejünket.” (Nádas Péter: *Emlékiratok könyve*)

2.2. meghajlás + kalaplevétel

„Meghajolt, leemelte kalapját Ákos előtt.” (Kosztolányi Dezső: *Pacsirta*)

2.2.1. meghajlás/kalaplevétel elmulasztása

„Egyszerre megtagadva ötvenkilenc robot! | Egyszerre széjjeltörve a mogyorófa bot! / Egyszerre úr a jobbágy: kalapját fölteszi, / S mellé a »szabadságot« négy garasér veszi.” (Arany János: *Furkó Tamás*).

2.3. meghajlás + kézfogás

„A Vezér odanyújtotta a kezét, s a fiatalember mély bókkal akart meghajolni, de az erélyes kézszorítás nem engedte.” (Móricz Zsigmond: *Jó szerencsét!*)

2.5. meghajlás + kézcsók

„Ha a grófnő végigvonult a falun, kézcsókkal üdvözölték. A grótot az »alá' szolgája« illetve meg, mély meghajlással.”⁵³

meghajlás + kézcsók + kézfogás

„Az ősz, ötvenhat esztendőös Dezsőke kezét csókolt a papnének, meghajolt az ismert szög alatt a tanítóné előtt, kezét fogott a férfiakkal, s az órájára nézve meggyorsította lépteit.” (Falu Tamás: *Nyolcvanas évek*)

meghajlás + kézcsók + kalaplevétel

„Bal kezével lassan levette a kalapját s közben a lány szemébe nézett, vadászruhás, vállas alakja sudáron, egyenesen állt előtte. Aztán komolyan és szertartásosan meghajolt, s először életében tisztelettel megcsókolta a volt játszópajtása kezét.” (Ujfalusy László: *Tavaszi séta egy lánnyal*)

kézcsók + kalaplevétel

„Az alagút előtt kezét csókolt neki, megemelte mélyen a kalapját, s jött vissza a »Víg kéményseprő«-be.” (Laczkó Géza: *Lovag Niedzelsky*)

2.5.1. letérdelés + kézcsók

„Kemény szíve megdobbant zekéje alatt, aztán letérdelt és úgy csókolta meg a püspök kezét.” (Szitnyai Zoltán: *Égi erők*)

letérdelés + ruhaszegélycsók

„Letérdelt a királyné elé, és megcsókolta ruhája szegélyét.” (Szerb Antal: *Sze-relem a palackban*)

letérdelés + kézcsók + meghajlás + ruhaszegélycsók

„Veronka piros lett, mint a bíbor, kivált mikor a vendégek felugráltak, és odamentek rendre kezét csókolni, némelyik le is térdelt előtte, a vallásos Mravucsánné pedig lehajolt a földig, s a szoknyája szegélyét érinté ajkaival.” (Mikszáth Kálmán: *Szent Péter esernyője*)

2.5.2. letérdelés + lábcsók

„Merlin megcsókolta Parzival lábát és boldogan átvette tőle a Földnek Kelyhét.” (Szerb Antal Kristóf: *A választott lovag*)

2.6. meghajlás + szalutálás

„Szemben vele, mint egy szöcske, hármásával ugrálva a lépcsőfokokat, egy altiszt szaladt felfelé. Ahogy meglátta Jaszukicsit, kihúzta magát és tisztelgett. Nyilván sietett, elszáguldott Jaszukicsi mellett. Jaszukicsi kissé meghajolt, s nyugodtan folytatta útját lefelé.” (Akutagava Rjúnoszuke: *Jaszukicsi följegyzéseiből. Nappali pihenés*)

meghajlás + bokaösszeütés

„A pomádés hajú csinos fiatalember összecsapta bokáját és táncmesteri meghajlással bemutatkozott.” (Balázs Béla: *Is-ten tenyerén*)

2.7. meghajlás + hátrálás

„Utána mélyen meghajoltam, és abban a mély meghajlásban távolodni kezdtem háttal kifelé, mintha egy érsektől venném a búcsút.” (Tamási Áron: *Ábel Amerikában*)

2.8. meghajlás táncra felkéréskor

„A lány tagadóan intett. Anyja a vállára tette a kezét, de Éva nem akart táncolni. Csaba esetlenül meghajolt, és továbbment a széksor mellett, nem kért fel más.” (Moldova György: *Sötét angyal*)

Balácsi József Attila

■ JEGYZETEK

1. Janusz Bańczerowski: A nem verbális kommunikáció egyes kérdései. Magyar Nyelvőr 1996. 187–194. Itt: 190.
2. Révai Nagy Lexikona 17. kötet. Bp., 1925. 800.
3. A Magyar értelmező kéziszótár meglepően szűkre szabott definíciója szerint 'taglejtés, kifejező kézmozdulat'. Magyar értelmező kéziszótár. Szerk. Pusztai Ferenc. Második, átdolgozott kiadás. Bp., 2003. 443. „A magyar nyelvhasználat a latinból átvett gesztus szót használja 'az emberi test mozgásos megnyi-

- latkozásai' értelmében, tehát e hosszú, nehézkes jelzős és birtokos szerkezet helyett ugyanilyen széles értelemben használjuk a gesztus fogalmát – gesztusnak véve egy arckifejezést vagy testtartást éppen úgy, mint az ismert katonás karlendítő köszöntéseket." Hoppál Mihály: Kutatástörténeti jegyzetek. In: Új: Folklor és hagyomány. Válogatott tanulmányok. Bp., 2004. 154–161. Itt: 159. „Az arckifejezés az ember emocionális információinak több mint 50%-át képes továbbítani.” Janusz Bańcerowski: i. m. 193.
4. Adam Kendon: *Gesture. Annual Review of Anthropology* 1997. 109–128. Itt: 109.
5. Hoppál Mihály: i. m. 161.
6. Janusz Bańcerowski: i. m. 188.
7. Samuel R. Martin: A beszéd szintjei Japánban és Koreában. Ford. Mártonfi Ferenc. In: Pap Mária – Szépe György: *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Bp., 1975. 339–356; Mártonfi Ferenc: A tiszteletiség kifejezési formáiról a kelet- és délkelet-ázsiai nyelvekben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* VIII. Bp., 1972: 159–180. Osváth Gábor: A távol-keleti verbális kommunikáció néhány sajátossága. In: Tóth Szergej: *Nyelvek és kultúrák találkozása*. Szeged, 2003. 41–44; Osváth Gábor: A koreai verbális és nem verbális kommunikáció néhány sajátossága. In: Új: *Koreai nyelv és irodalom*. Bp., 2006. 38–50.
8. „Köszönést, kézfogást, bemutatkozást kísérő, olykor helyettesítő mozdulat.” Deme László – Grétsy László – Wacha Imre: *Nyelvi illemtan*. Bp., é. n. 461.
9. Si-Sa Elite Korean–English Dictionary. Seoul, 2002. 1906. (A továbbiakban KED.) Két hasonló, ám szűkebb használati körű szó még a kjongnye 'üdvözlés, meghajlás' és az insza 'meghajlás, udvariasság, (napszakknak megfelelő) köszöntés'. KED 133, 1748–1749.
10. Tiszteletiség „...a magunk körének és az ezen a körön kívül eső dolgoknak és személyeknek a nyelvi elhatárolása. [...] a tiszteletiség minden nyelvben a formalitás és távolság nyelvi eszközeit eltérő identitásként ragadja meg.” Cseresnyési László: *Nyelvek és stratégiák avagy a nyelv antropológiája*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XXXVII. Bp., 2004. 44.
11. Boyé Lafayette De Monte: *NTC's Dictionary of Korea's Business and Cultural Code Words*. s. l., 2004. 161–162.
12. Kínaiul Kong Fuce; a név először a jezsuiták 400 évvel ezelőtti latin fordításaiban bukkan fel.
13. Susan Oak – Virginia Martin: *American/Korean Contrasts. Patterns and Expectations in the U. S. and Korea*. Seoul, 2000. 23–28.
14. Hidas Judit: Na és, hogy tetszik Japán? Bp., 1999. 90–91.
15. A koreai ban 'család' jelentésben számos szó használatos: 'háztartás, család (közigazgatási szempontból)', 'család, háznép, rokonság (tudományos művekben, olyan szakkifejezésekben, mint család-jog, családi vállalkozás)', 'család, éhes szájak (amelyekről a családfőnek gondoskodnia kell)' 'ház, atyafiság, család (ide tartoznak az elődök is)'. KED 5, 29, 1353, 2061.
16. A Szedzsong király (1397–1450, uralk. 1418–1450) utasítására 1431-ben összeállított Péladás cselekedetek három fajtája a koreai és kínai történelemből vett 110–110 verses példával mutatja be e tulajdonságokat.
17. Az ige a kyön 'kutya' szóból származik, eredetileg 'kutya módjára hasára fekszik' jelentésű.
18. Eizenstein filmjében az orosz halászkok tédre borulva érintik kezükkel és homlokukkal a földet a mongol hódítók előtt. Szergej M. Eizenstein: *Jégmezők lovagja*. Alekszandr Nyevszkij. Szovjet film. 1938. Ezt a gesztust gyakran a padló, a föld, illetve az álló vagy ülő partner ruhaszegélyének megcsókolása kíséri (Крейдлин – Морозова 2004. 39.). A katolikus liturgiában az *inclinatio capitatis* a tiszteletadás jele. *Magyar Katolikus Lexikon* 8. Bp., 2003. 539. (A továbbiakban MKL.)
19. Katolikusoknál *inclinatio mediocris*, „régebben a pap számára a szentmise közben volt többször előírva.” MKL 888.
20. A katolikus *inclinatio profunda*, derékszögben meghajlás a Szent Kereszt oltára előtt. MKL 888.
21. Rövid beszédet mondanak az elhunyt szülők fényképe előtt; a szertartást háromszoros meghajlás vezeti és fejezi be. A szöveget elégetik; a lángok majd továbbítják az elhalt ösök szellemeinek. Dzsong Hő Szong 13 perces filmjéből a ceremónián kívül az áldozati étel előkészítését is megismerjük.
22. Seung Mok Yang: *Korean Customs and Etiquette*. Seoul, 1997. 3–9. Az idézett munka első kiadása (1989) óta eltelt rövid idő alatt a szokások rohamosan változtak, ezért számos megállapítása módosításra szorult.
23. Osváth Gábor: i. m. 47.
24. Akadnak franciák, akik naponta akár 30 percet is parolázással töltenek. Allan Pease – Barbara Pease: *The Definitive Book of Body Language*. London, 2005. 114.
25. Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. 5. kötet. Bp., 1982. 437. (A továbbiakban MNL.)
26. Gy. Horváth László: *Japán kulturális lexikon*. Budapest, 1999. 164.
27. Egy olasz filmben a főpincér imigyen oktatja unokaöccsét, aki a Grand Hotelban kapott állást: „Ha azt látod, hogy valaki túl mélyen hajlong, annak már régen rossz. Te kiszolgálász, de nem vagy szolgá. A szolgálat a legfőbb művészet.” R. Benigni: *La vita è bella*. Olasz film. 1997.
28. A klasszikus irodalmi művekből származó hivatkozások esetében az olvasás megkönnyítése és terjedelmi megfontolások miatt konkrét kiadásokat nem adtunk meg.
29. Szigeti József: *Keletázsiai levél. Nyugat. 1908–1941. Egy irodalmi legenda*. Arcanum Adatbázis Kft. 2001.
30. Az Új Idők illemkódexe. Ilse Meister könyvének felhasználásával és az Új Idők munkatársainak közreműködésével szerkesztette a Szerkesztői üzenetek rovatvezetője. Bp., 1930. 17–18.
31. Nemesek hagyományos viselete Koreában a kat nevű fekete, széles karimájú lószőr kalap, amelynek oldalról lelógó szalagját álla alatt köti meg viselője. A tudósok a 16–17. század táján kezdték rendszeresen hordani, s hamarosan a méltóság jelképévé vált. *National Academy of Korean Language: An Illustrated Guide to Korean Culture*. 233 Traditional Key Words. Seoul, 2002. 142–143.
32. Susan Oak – Virginia Martin. i. m. 103–104.
33. MNL: i. h.

34. A süveg első ábrázolása a Képes krónikában fordul elő, s „a főrangúak süvegét mutatja Apaj szlávón bán pecsétképe 1235-ből”. Lovag Zsuzsa: A magyar viselet a XI–XIII. században. *Ars Hungarica* 1974. 381–408. Itt: 386. Ekkoriban Nyugaton is általános viselet.
35. Deme László – Grétsy László – Wacha Imre: i. m. 441.
36. Akutagava, Rjúnoszuke: Az éneklő borz. Novellák. Fordította Gergely Ágnes és B. Fazekas László. Buk., 1982. Az idézetek rendre a Fogaskerekek, illetve A bosszú című novellából származnak, mindkettő 1927-ben keletkezett.
37. „Mindenki mélyen meghajolt. Kivéve egy férfit, aki tüntetően, meghajlás nélkül felállt. A harci kard villámgyorsan kihussant hüvelyéből, ezüstös ívet írt le, és a férfi feje leröptült, vére sugárban fröcskölt a nyakából.” James Clavell: A sógun. Ford. Gy. Horváth László. Bp., 1987. A jelenet a filmváltozatba is bekerült. A regény 1600-ban játszódik, de ilyen vétekekért Európában is járhatott kivégzés, ráadásul jóval később, a 18. században egy francia bíróság „egy fiatal fiút (Labarre-t) kínhalálra ítél, mert nem vette le a kalapját az úrnapi körmenet előtt”. Posch Jenő: Az erkölcsi érzület egysége. Nyugat. 1908–1941. Egy irodalmi legenda. Arcanum Adatbázis Kft. 2001.
38. Myongsup Shin: Personal Experiences in Cross-Cultural Communication: Multicultural Perspectives. In: Ki-Hong Kim: Language and Culture. Seoul, 1996. 221–240. Itt: 239.
39. Osváth Gábor: i. m. 44.
40. Мама вам кланяется 'Anyám üdvözlét küldi önnek' [tkp. 'Anyám meghajol ön előtt'].
41. Szép asszonyok egy gazdag házban. Ismeretlen kínai szerző regénye a XVI. század végéről. 1–2. (Ford. Mátrai Tamás. A verseket ford. Pór Judit) Bp., 1971.
42. Köves J. Julianna: Illik tudni. A kulturált viselkedés szabályai. 15. jav. és bőv. kiadás. Bp., 2005. 25.
43. A magyarban mára csupán a kezét csókolom/csókolom (a kezét)! köszönésben maradt fenn.
44. Az egyik japán elbeszélés hősiére „Nyugaton eltöltött éveit során mindig mély benyomást tett a nyugatiak gáttalan érzelmi kitérőre.” R. Akutagava: A zsebkendő. In: Uő: i. m. Ugyanakkor napjainkban „a fiatal japánok érintkezési szokásai megváltoztak, és egyre inkább közelítenek az amerikai mintákhoz. Érzelmeket sem kívánják többé elrejtteni.” Hidasi Judit: Vissza Japánba. Bp., 2003. 12. A dél-koreai fiatalok viselkedése is átalakulóban. 2003 karácsonya előtt a Vörösmarty téren belebotlottam egyik szülői hallgatónőmbé, aki legnagyobb megrökönyödésemre a következő kéréssel rukkolt elő: „Adhatok egy puszit?”
45. Hongkong 1842 óta a Brit Birodalom része, ott már nem (csak) a kínai (ázsiai) szokások érvényesülnek: a Full Contact című film főhőse 15 másodperces csókkal és öleléssel búcsúzik kedvesétől a repülőtéren.
- 46 Osváth Gábor: i. m. 33.
47. Praznovszky Mihály: Horpács. Száz Magyar Falu Könyvesháza Kht. Bp., 2002. Arcanum Adatbázis Kft. Cd-ROM.
48. Récei Béla: Zala. Száz Magyar Falu Könyvesháza Kht. Bp., 2002. Száz Magyar Falu Könyvesháza. Bp., é. n. Arcanum Adatbázis Kft. Cd-ROM.
49. A csókolózás Magyarországon sem mindig pozitív, a népi álmofejtésben szégyent is jelenthet. Bosnyák Sándor: Mit láték álmomban. Népi álmofejtés és hiedelemtörténetek. Második kiadás. Bp., 2003. Kalocsa Róza: Az illem könyve. A művelt ízlés és tapintatos modor az élet különböző viszonyaiban. Bp., 1884. 353.
50. Hóman Bálint: Egyetemes történet. Bp., 1935.
51. Az utolsó samuráj című filmben az amerikai vendégek néhány méterrel át hátrálnak kifelé a trónteremből, csak ezután fordulhatnak meg. Edward Zwick: Az utolsó samuráj. The Last Samurai. Amerikai film. 2003.
52. Крейдлин–Морозова 2004: 34–37. Крейдлин–Морозова 2004 = Крейдлин, Г. Е.–Морозова, Е. Б.: Внутриязыковая типология невербальных единиц: бытовые поклоны. Вопросы языкознания 2004. 34–47.
53. Néma Sándor – Smuk Péter: Hédervár. Száz Magyar Falu Könyvesháza Kht. Bp., 2002. Arcanum Adatbázis Kft. Cd-ROM